

Projekt strony tytułowej: arch. Jacek Chrzęszczewski

BIULETYN ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

W Biuletynie są publikowane relacje, wspomnienia, opinie, opracowania naukowe i inne utwory dowolnej formy, których tematyka jest związana z historią, kulturą i współczesnymi problemami Ormian i Armenii.

Kolegium Redakcyjne

*Anna Krzysztofowicz (przewodnicząca)
Adam Mueck
Andrzej Pisowicz
Adam Terlecki*

Adres

*Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne
pl. Bohaterów Getta 16/10
30-547 Kraków*

Numer konta

*BPH-SA I/O Kraków
Nr 10601376-320000034183*

Druk

*Towarzystwo Słowaków w Polsce
Kraków, ul. św. Filipa 7*

ISSN 1233-8605

**Publikacja została wydana przy pomocy finansowej
Ministerstwa Kultury i Sztuki**

**Skład komputerowy wykonano
korzystając ze sprzętu zakupionego dzięki dotacji
Fundacji Stefana Batorego**

Jacek Chrzęszczewski [Kraków]

Zarys historii architektury w Armenii*

Dzieje budownictwa armeńskiego są ściśle związane z długą i burzliwą historią kraju pod Araratem. Zazwyczaj dzieli się je na kilka okresów. Najstarszy i najmniej zbadany okres obejmuje budowle, które powstały w Armenii przed przyjęciem chrześcijaństwa, tj. przed IV wiekiem. Zalicza się tu zarówno zabytki z epoki neolitu i brązu, jak również późniejsze dzieła hellenistyczne. Drugi okres od IV do VII wieku, zwany "klasycznym", to czasy rozwoju chrześcijaństwa i ugruntowania feudalizmu. Powstały wówczas nowe formy budowli sakralnych, a także obiekty świeckie o charakterze obronnym i rezydencjonalnym. W następstwie podboju Armenii przez Arabów w VII wieku ruch budowlany został zahamowany i sprowadzał się głównie do odbudowy obiektów zniszczonych przez najeźdźców. Dopiero po utworzeniu armeńskiego królestwa Bagratunich w IX wieku nastąpiło "odrodzenie". W wiekach X-XI wzniesiono szereg wybitnych budowli, które naśladując rozwiązania poprzedniego okresu, ukazywały je w nowej, rozwiniętej interpretacji. Wieki XII-XIV przyniosły Armenii podbój seldżucki, a następnie mongolski. Wówczas w armeńskiej architekturze pojawiły się motywy dekoracyjne przejęte ze sztuki islamu, a także nowe formy i typy budowli świeckich, nie znane w poprzednich okresach. Począwszy od XIV wieku nastąpił okres powolnego upadku sztuki budowlanej w Armenii. Wprawdzie powstawały jeszcze pojedyncze interesujące budowle, lecz brakowało ciągłości rozwoju, charakteryzującej poprzednie okresy. Po przyłączeniu wschodniej Armenii do Rosji w 1. poł. XIX wieku na monumentalną architekturę armeńską oddziałł rosyjski klasycyzm. Tylko w budownictwie domów mieszkalnych przetrwały narodowe tradycje. W XX wieku, w czasach sowieckich, wznoszono reprezentacyjne gmachy w stylu socrealizmu z cytarami z budowli zabytkowych. Współczesna architektura armeńska jest już przeważnie pozbawiona cech narodowych.

Za najstarsze ślady działalności budowlanej w Armenii uważane są menhiry, kromlechy i dolmeny megalityczne. Te ostatnie, zwane oguzityner (domy olbrzymów), według kaukaskiej legendy miały być niegdyś

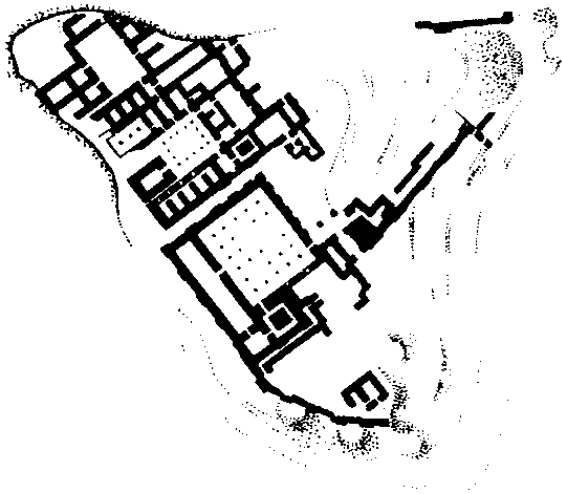
* Referat wygłoszony na sesji naukowej w ramach V ogólnopolskiego spotkania środowiska ormiańskiego w Krakowie w dniu 23 września 2000 r. Autor składa podziękowanie doc. dr. hab. Andrzejowi Pisowiczowi za korektę pisowni nazw armeńskich.

zamieszkałe przez karły, dla których sąsiedni naród olbrzymów z litości wybudował trwałe mieszkania. Świadczy o tym również tajemnicze wiszapy [il.1], kamienne bloki długości 4-5m ociosane do kształtu gigantycznych ryb, rzadziej ozdobione głowami byków, bocianów i węży. Ustawiano je na początku systemów irygacyjnych, jako wyobrażenia

[il.1] Wiszap z Imirzeku

bóstw chroniących źródła wody. W czasach państwa Urartu, od XII do IX wieku p.n.e., wznoszono liczne osady-fortece z kilkupiętrowymi budynkami z ciosanego kamienia lub pomieszczeniami kutymi w skałach. Powszechnie były też budowle z surowej cegły z drewnianym dachem, których wewnętrzne ściany dekorowano kobiercami i tkaninami (np. pałac namiestnika w Karmir Blur). Wizerunki budowli urartyjskich zachowały się na reliefach, zdobiących ściany asyryjskich pałaców. Znamy je również z wykopalisk archeologicznych na wzgórzu Arinberd w Erywanii, gdzie odkryto ruiny urartyjskiej cytadeli Erebuni z 782 roku p.n.e. [il.2]. Na bazaltowej tabliczce pismem klinowym zostało

[il.2] Erebuni, urartyjska twierdza, 782 r. p.n.e.

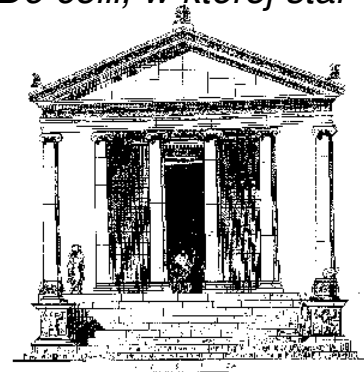
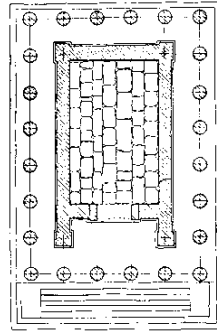
zapisane imię założyciela twierdzy - króla Argishti I. Mury z tufu i nie-wypalanej cegły o wysokości 12m otaczały niegdyś labirynt budowli, podzielonych na strefę pałacową, kultową i gospodarczą. Pomieszczenia gospodarcze wypełniały południową część kompleksu, a część północno-zachodnią zajmował pałac królewski rozplanowany wokół dwóch dziedzińców. Do reprezentacyjnego dziedzińca, otoczonego kolumnadą, przylegała świątynia Susi z ołtarzem ofiarnym. Na równi z pałacem ważną

rolę w cytadeli odgrywała świątynia boga Chaldi, stojącego na czele najwyższej triady bóstw urartyjskiego panteonu. Była to prostokątna budowla, składająca się z dużej sali, przyległego pokoju do przechowy-

wania przedmiotów kultu oraz pomieszczenia z portykiem i schodami prowadzącymi na wieżę. Na terenie Armenii powstawały w tym czasie również świątynie staroirańskich bogów Ahura Mazdy, Anahit i Astchik. Opisy ich wyglądu nie przetrwały jednak do naszych czasów. Od około IV wieku p.n.e. nastąpił w dolinie Araratu i Sziraku intensywny rozwój miast jako centrów handlu. Zbudowano wówczas m.in. Jerwandaszat, Nachiczewan i Wagharszapat. W II wieku p.n.e. powstała nad rzeką Araks nowa stolica - Artaszat, nazwana przez Plutarcha "Kartaginą Armenii". W I wieku p.n.e., w czasach króla Tigrana II Wielkiego, gdy państwo armeńskie stało u szczytu swej potęgi, przeniesiono stolicę do Tigranocerty (po orm. Tigranakert), do której - jak pisze Strabon - sprowadzono mieszkańców "dwunastu helleńskich miast". Wpływy hellenistyczne i rzymskie są widoczne w zrekonstruowanej niedawno świątyni w Garni z I wieku n.e. [il.3], poświęconej zapewne kultowi Mitry. Została ona zbudowana z bazaltu w formie jońskiego peripterosu¹ o 24 kolumnach, otaczających prostokątną cellę² z antami³. Do celli, w której stał niegdyś posąg bóstwa, prowadziły od północy schody z balustradami, na których wyrzeźbiono klęczące postacie atlantów⁴.

Sposób budowania świątyń zmienił się diametralnie w IV wieku, po ogłoszeniu chrześcijaństwa religią państwową w Armenii. Zaczęto wtedy wznosić niewielkie kościółki salowe i bazyliki, rozplanowane w obrębie prostokąta ułożonego na osi wschód-zachód.

Rzadko z tego prostokąta wystawała wieloboczna apsyda. Najstarsze kościoły jednonawowe miały niekiedy przybudowaną z boku zakrystię i galerię kolumnową, w której zapewne udzielano chrztu katechumenom (np. Diraklar z V w., Surp Hizdbuzit w Dwinie z VI w. [il.4]). Wraz z chrześcijaństwem przejęto z Syrii typ trójnawowej bazyliki z trójdzielnym sanktuarium po stronie wschodniej. Najstarszym przykładem jest

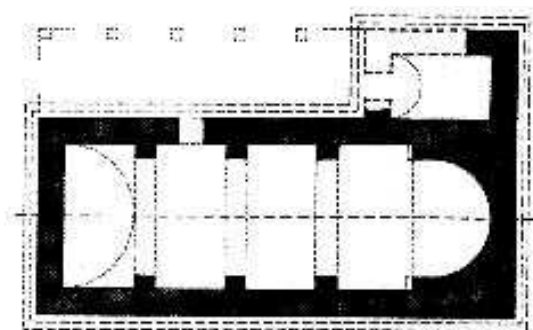
[il.3] Garni, hellenistyczna świątynia Mitry (?), I w. n.e.

¹ Peripteros - typ świątyni greckiej z obejściem obudowanym pojedynczą kolumnadą.

² Cella - pomieszczenie świątyni antycznej, w którym znajdował się posąg bożka.

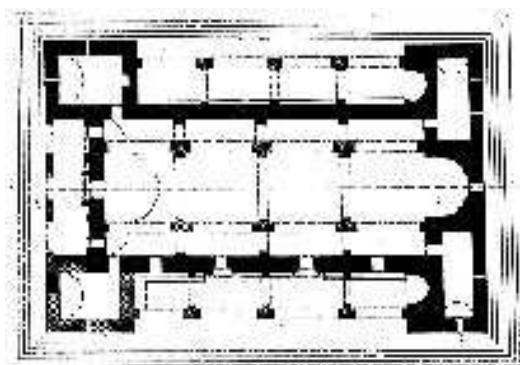
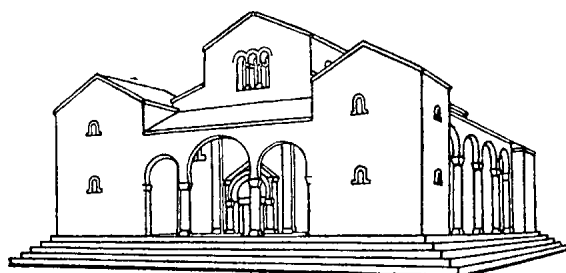
³ Anta - pilaster kończący wysuniętą ścianę celli.

⁴ Atlant - postać mężczyzny podpierającego element architektoniczny.

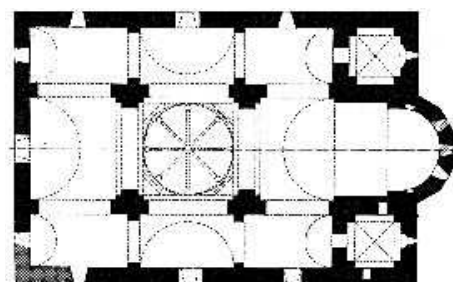
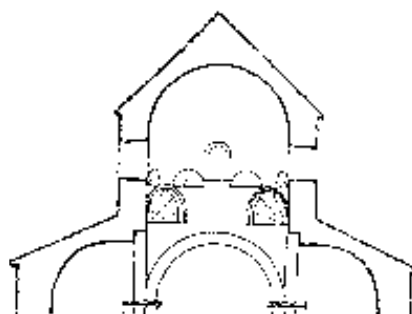

[il.4] Dwin, kościół jednonawowy z zakrystią i galerią, VI w.

bazylika w Jereruk z VI wieku [il.5], gdzie dwie prostokątne zakrystie, zwane *pastoforiami*⁵, flankowały półkolistą apsydę, nie wystającą z linii muru. Do korpusu nawowego przylegały po bokach galerie, a zachodnią fasadę tworzyły dwie przysadziste wieże i otwarty przedsionek, zwany *narteksem*. Mury bazyliki wzniesiono techniką „*mi-dis*”, typową dla armeńskiego budownictwa: między dwie zewnętrzne warstwy gładko ociosanych bloków kamiennych wrzucano tłuć i zalewano zaprawą wapienną. Ściany takie były wyjątkowo odporne na wstrząsy sejsmiczne. Wznosząc kolejne kościoły Ormianie stopniowo odeszli od wzorców syryjskich i w VII wieku stworzyli własny typ bazyliki kopułowej. Przykładem jest katedra w Mren [il.6], gdzie prostopadle do nawy głównej zbudowano poprzeczną (czyli transept) i na ich skrzyżowaniu

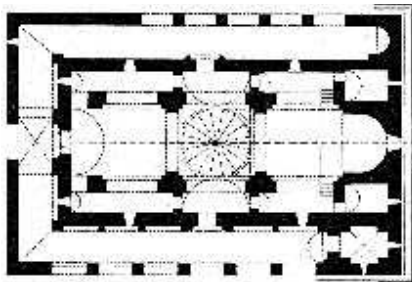
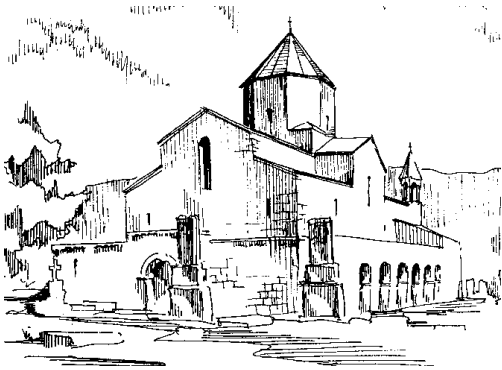

[il.5] Jereruk, bazylika trójnawowa typu syryjskiego, VI w.

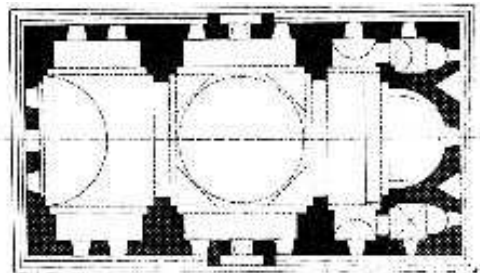
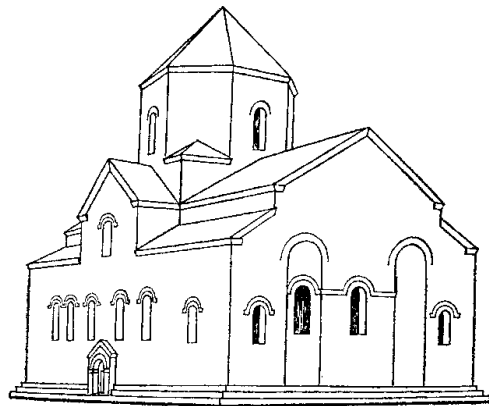

[il.6] Mren, bazylika kopułowa typu armeńskiego, VII w.

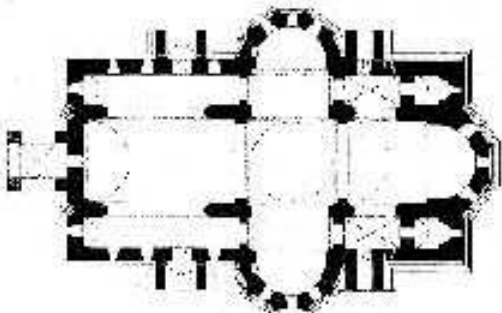
⁵ Pastoforia - dwa pomieszczenia przy prezbiteriach kościołów wczesnochrześcijańskich: *prothesis*, w którym przygotowywano dary eucharystyczne i *diakonikon*, w którym przechowywano szaty i naczynia liturgiczne.

[il.7] Odzun, bazylika kopułowa z galeriami, VII w.

[il.9] Pytyghni, sala kopułowa, VII w. (widoczne nisze klinowe i brewki)

[il.8] Talin, bazylika kopułowa z apsydami bocznymi, VII w.

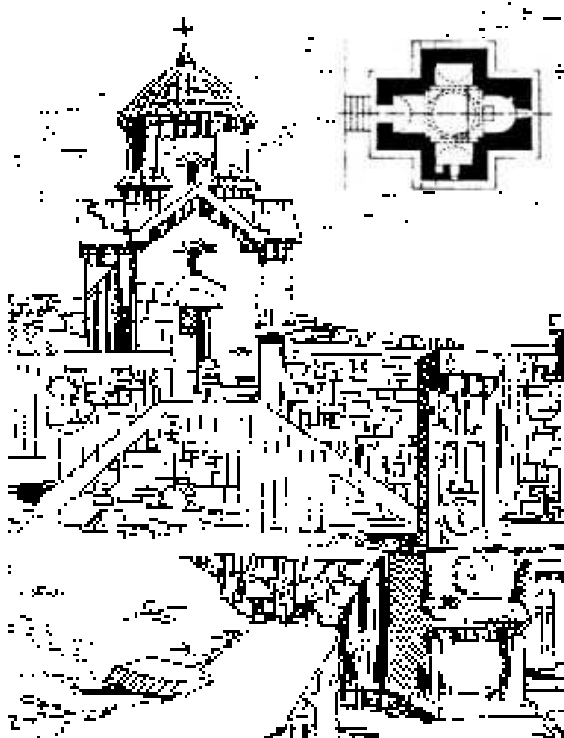
oparto ośmioboczny tambur⁶ z kopułą nakrytą dachem namiotowym⁷. Przejście od kwadratowej podstawy do tamburu zapewniały podpory, zwane trompami⁸, które tylko w Armenii przybierały kształt klinowych wachlarzy. W widoku z góry bryła całej świątyni przypominała krzyż wpisany w

prostokąt. Podobną konstrukcję zastosowano w kościele Surp Gajane (Św. Gajany) w Eczmiadzynie i w kościele w Odzunie [il.7], otoczonym jeszcze z trzech stron archaicznymi galeriami. W bazylikach w Dwinie i Talinie [il.8] dobudowano z boku apsydy dla podkreślenia krzyżowego planu. Przekształcając bazylikę kopułową ormiańscy architekci stworzyli nowy typ budowli zwany sala kopułową, w którym uzyskali jednoprzerzienne wnętrze. Najstarszą taką salą jest kościół w Pytyghni z VII wieku [il.9]. Zniknęły tam nawy boczne, a kopułę oparto na przyściennych

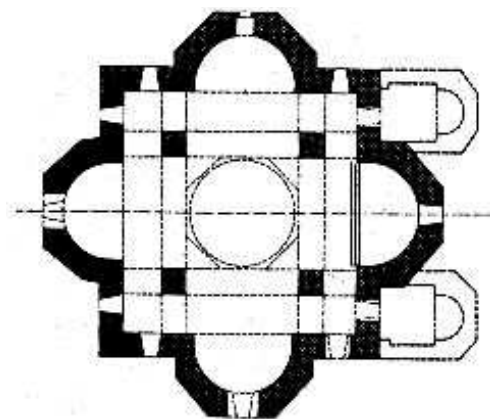
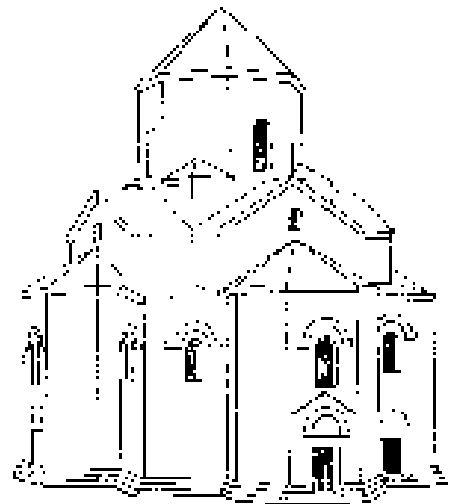
⁶ Tambur - wielościenny lub cylindryczny bęben stanowiący podstawę kopuły.

⁷ Dach namiotowy - dach ostrosłupowy, który ma tyle połaci, ile boków ma jego podstawa.

filarach. W części wschodniej obok apsydy pojawiły się boczne kaplice, zwane choranami. Na zewnątrz podział na apsydę i chorany zaznaczono jedynie dwiema klinowymi niszami wyciętymi w prostej ścianie. Dekoracja kościołów ormiańskich była w tym czasie niezwykle skromna. Sprowadzała się do ozdobnych gzymsów koronujących, naddrzwiowych i nadokiennych. Te ostatnie, zwane brewkami, miały kształt zbliżony do greckiej litery omega (Ω). Trzecim typem budowli, który rozpowszechnił się w VII wieku, były kościóły centralno-kopułowe. W przeciwieństwie do bazylik i sal kopułowych miały one wyraźny kształt krzyża lub wieloboku, widoczny nie tylko w bryle ale i w planie. Małe kościółki tego typu pełniły funkcję kaplic rodowych i grobowców. Przykładem jest mauzoleum Kamsarakanów w Thalinie oraz kościół Karmrawor (Czerwony) w Asztaraku [il.10], oba wzniesione na planie symetrycznego, choć nierównoramiennego krzyża. Duże budowle centralno-kopułowe reprezentuje natomiast tetrakonchos⁹ w Bagarianie [il.11] z 4 wolnostojącymi filarami w środku oraz słynny kościół Surp Hripsime (Św.

[il.10] Asztarak, kościół krzyżowo-kopułowy Karmrawor, VII w.

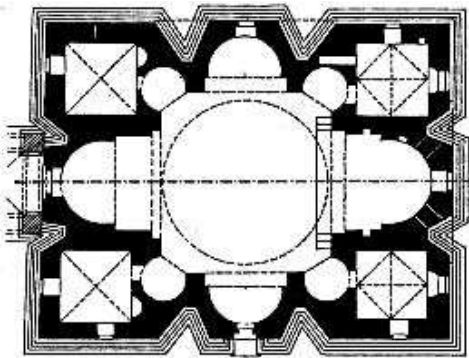

[il.11] Bagaran, tetrakonchos o rdzeniu kwadratowym z czterema filarami, VII w.

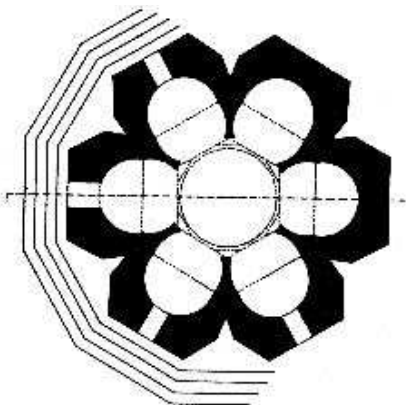
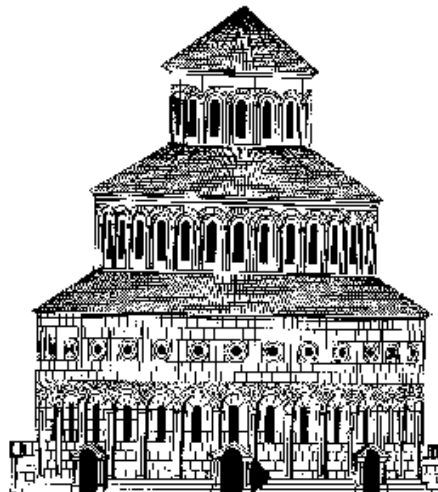
⁹ Tetrakonchos - budowla na planie czworoliścia.

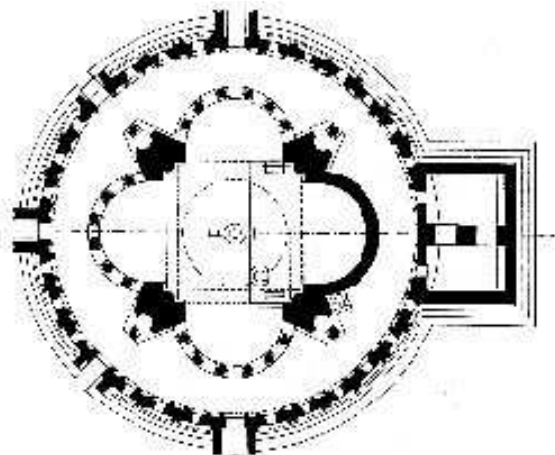
Rypsomy) w Eczmiadynie [il.12], gdzie między ramiona krzyża wstawiono pomieszczenia dopełniające rzut do planu prostokąta. Wśród budowli wielobocznych warto wymienić heksakonchos¹⁰ Surp Jerrortutjun (Św. Trójcy) w Aragacu [il.13] oraz oktokonchos¹¹ Zorawar (Dowódca) w Jeghwardzie. Jednak największą i najznakomitszą budowlą Armenii w VII wieku była niewątpliwie świątynia Zwartnoc (Czuwających sił) [il.14], wzniesiona przez katolikosą Ner-

[il.12] Eczmiadzyn, kościół centralno-kopułowy Św. Rypsimy, VII w.

[il.13] Aragac, heksakonchos Św. Trójcy, VII w.

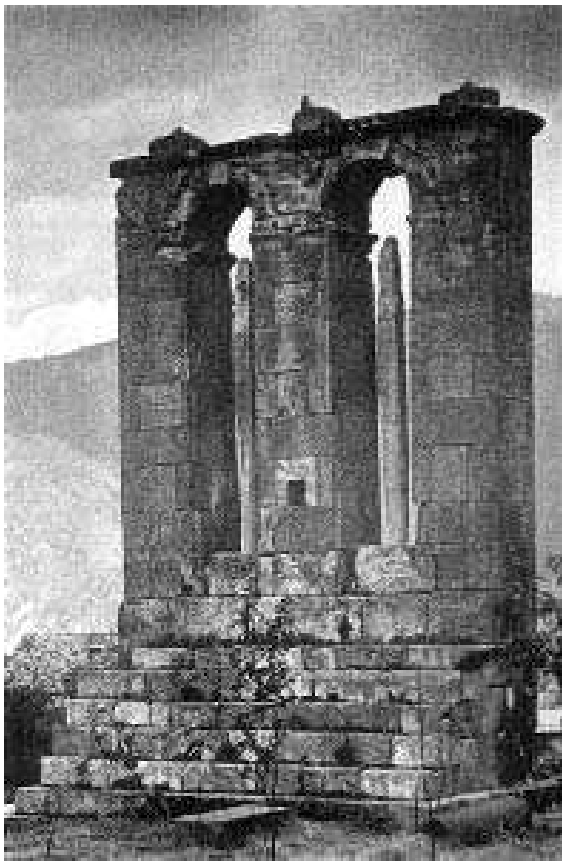

[il.14] Zwartnoc, świątynia Czuwających Sił, VII w.

¹⁰ Heksakonchos - budowla na planie sześciolścica.

¹¹ Oktokonchos - budowla na planie ośmiolścica.

sesa III Budowniczego. Jej plan składał się z czworoliścia eksedr¹² zamkniętego w 32-boku ścian. Z zewnątrz przypominała masywną wieżę, złożoną z trzech nałożonych na siebie cylindrów o coraz mniejszej średnicy. Jej elewacje były opięte ślepymi arkadami, przeprute rzędami okien i dekorowane płaskorzeźbioną wicią roślinną. Wśród motywu winogron umieszczono portrety budowniczych, a na kapitelach wewnętrznych kolumn wyrzeźbiono orły. Obok świątyni stał pałac katolikosa, złożony z dwóch skrzydeł w formie litery L. W skrzydle zachodnim mieściły się dwie duże sale oraz pomieszczenia mieszkalne i służbowe. W skrzydle południowym, poprzedzonym galerią, znajdowały się komnaty i łaźnia. Znacznie skromniejszy wygląd miały natomiast pałace patriarsze w Aruczu i Dwinie. Ich centralną część stanowiła sala kolumnowa, do której z dwóch stron przylegały rzędy pomieszczeń. Architektura memorialna tego okresu jest reprezentowana przez monument, zachowany przy świątyni w Odzunie [il. 15].

[il. 15] Odzun, stele nagrobne

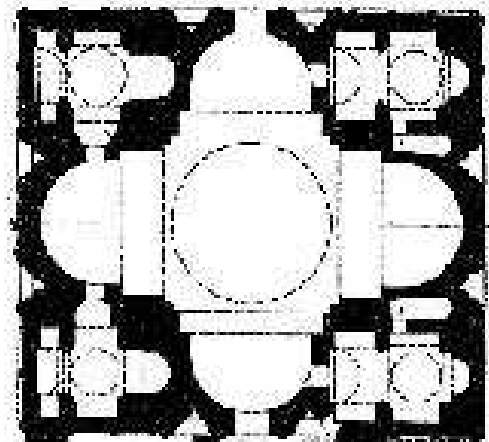
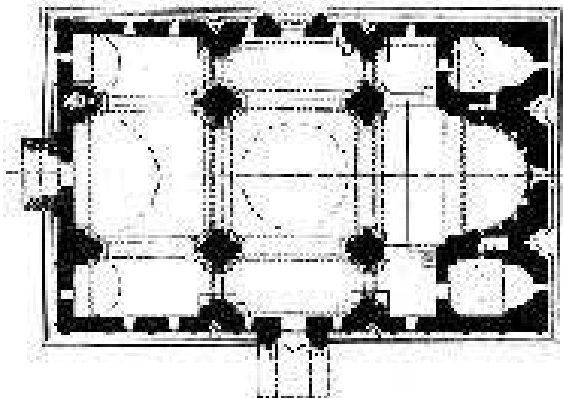
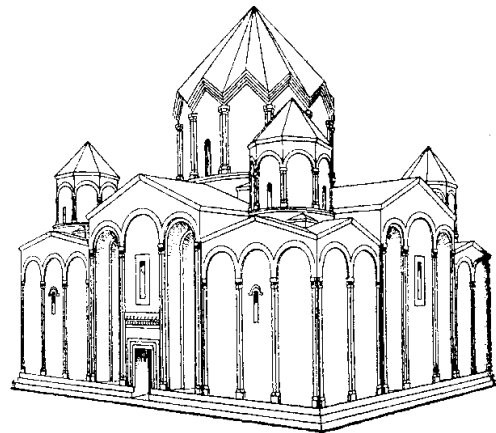
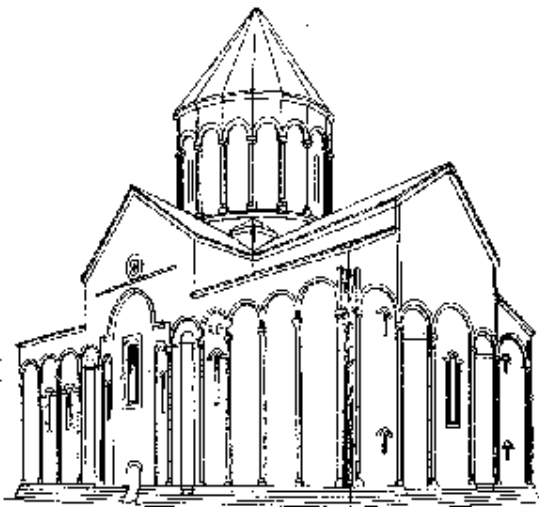
Tworzą go dwie filarowe arkady, w których ustawiono smukłe stele z zielonkawego piaskowca, pokryte płytkami reliefami. Na czyją cześć został wystawiony ten pomnik nie wiadomo.

Ruch budowlany, przerwany panowaniem arabskim, odrodził się w X wieku, gdy zjednoczone księstwa armeńskie utworzyły królestwo Bagratunich. Od roku 961 stolicą tego królestwa było miasto Ani, położone na skalistym cyplu, górującym nad dolinami dwóch rzek. Cypel wygradzono murami obronnymi z bramami i basztami.

Na jego terenie powstały pałace, bramy triumfalne, zajazdy, łaźnie, domy prywatne i kościoły. Początkowo kopiowano tam świątynie z VII wieku. Na przykład formę Zwartnocu powtórzono w kościele Surp Grigor (Św.

¹² Eksedra - półkolistą wnęką otwarta do wnętrza, często utworzona z kolumn.

Grzegorza), ufundowanym przez króla Gagika I. Potem ukształtował się odrębny styl anijski. Załączki tego stylu widać we wspaniałej krzyżowo-kopułowej katedrze [il.16], wzniesionej, podobnie jak Surp Grigor, przez słynnego armeńskiego architekta Tyrdata¹³. Elewacje katedry ozdobiono ślepymi arkadami i klinowymi niszami. Wejście główne i boczne zaznaczono wydatnymi portalami. We wnętrzu świątyni cztery filary wiązkowe podparły lekkie łuki niosące kopułę. Na północny zachód od katedry zbudowano duży kościół Arakeloc (Apostołów) [il.17]. Była to jedyna znana

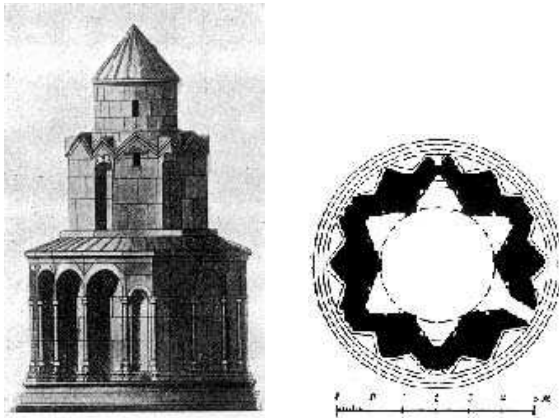

[il.16] Ani, katedra krzyżowo-kopułowa, 980-1001 r.

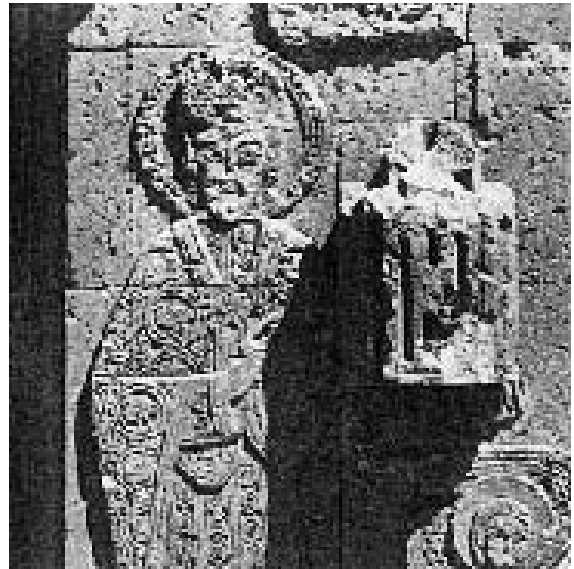
[il.17] Ani, pięciokopułowy kościół Apostołów, XI-XIII w.

armeńska świątynia pięciokopułowa. W planie tworzyła krzyż o ramionach zamkniętych apsydami. Między ramionami krzyża rozmieszczono cztery niższe przybudówki, z których każda stanowiła oddzielną świątynkę. Za-

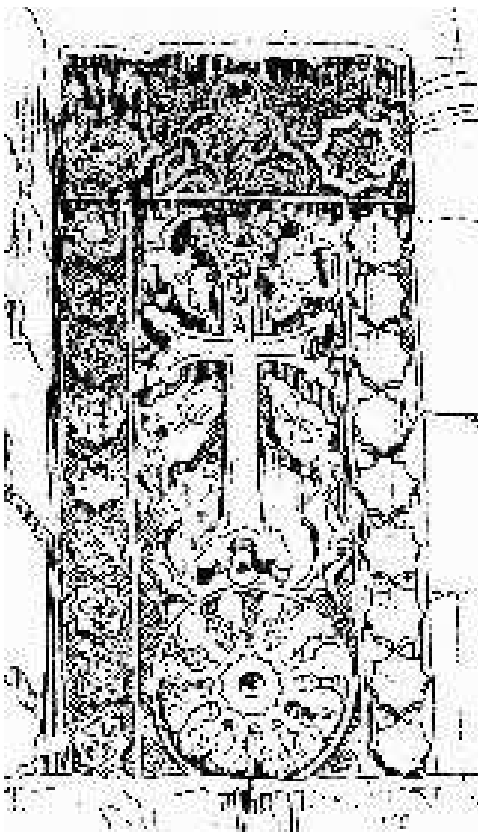
¹³ Armeński budowniczy Tyrdat zasłynął m.in. odbudową największej bizantyńskiej bazyliki Hagia Sofia w Konstantynopolu, poważnie uszkodzonej podczas trzęsienia ziemi w 986 roku.

[il.18] Ani, gwiazdzisty kościół Pasterza, XI-XII w.

[il.19] Aghtamar, kościół Św. Krzyża, detal elewacji, X w.

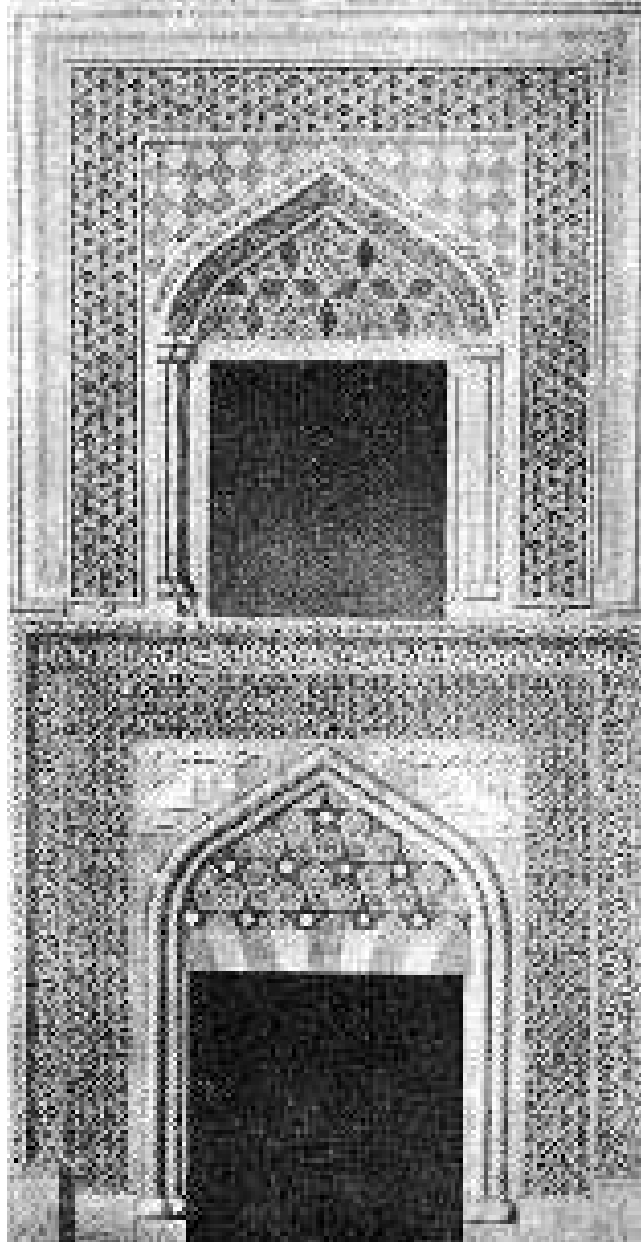
[il.20] Nor Getik, chaczkar mistrza Poghosa, 1291 r.

również korpus krzyżowy jak i przybudówki były nakryte kopułami. Oprócz dużych świątyń powstawały w Ani małe kościoły wieloboczne o formie sześćoapsydowej (Św. Grzegorz rodu Abughamrenc) i ośmioapsydowej (świątynia Zbawiciela). Najbardziej oryginalny w tej grupie był kościółek Howwi (Pasterza) [il.18] wzniesiony na planie dwunastoramiennej gwiazdy. W nawiązaniu do różnorodnych budowli anijskich rozwijała się architektura w sąsiednich miastach i księstwach. Wnętrza kościołów zdobiły freski, a elewacje pokrywała rzeźba architektoniczna. Oprócz ornamentów geometrycznych, sznurowych, roślinnych i zoomorficznych pojawiały się często figury fundatorów niosących model kościoła. Szczególnie bogatą dekorację otrzymał kościół Surp

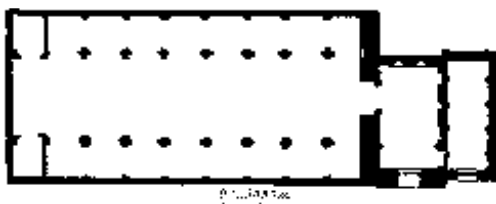
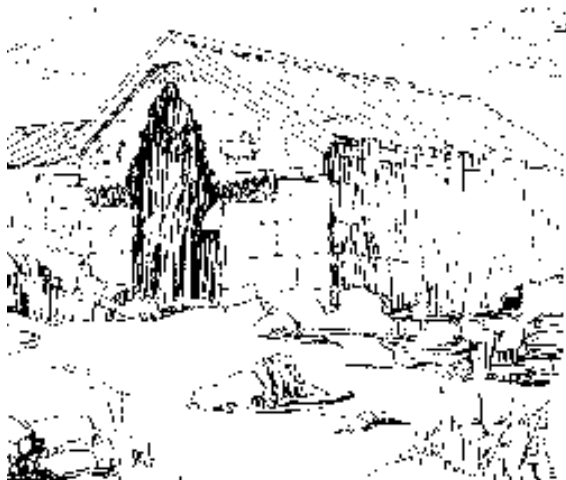
Chacz (Św. Krzyża), położony na wyspie Aghtamar na jeziorze Wan [il.19]. Jego ściany pokryto kilkoma rzędami płaskorzeźb przedstawiających sceny biblijne, tronuące postacie Matki Boskiej i Chrystusa, wizerunki świętych, serafiny, cherubiny, ptaki oraz liczne zwierzęta. Również w tym okresie na terenie Armenii rozpowszechniły się chaczgary - kamienne płyty z wize-

runkiem "kwitnącego" krzyża [il.20]. Najstarszym datowanym pomnikiem tego typu był chaczkar w Artamet z 851 roku.

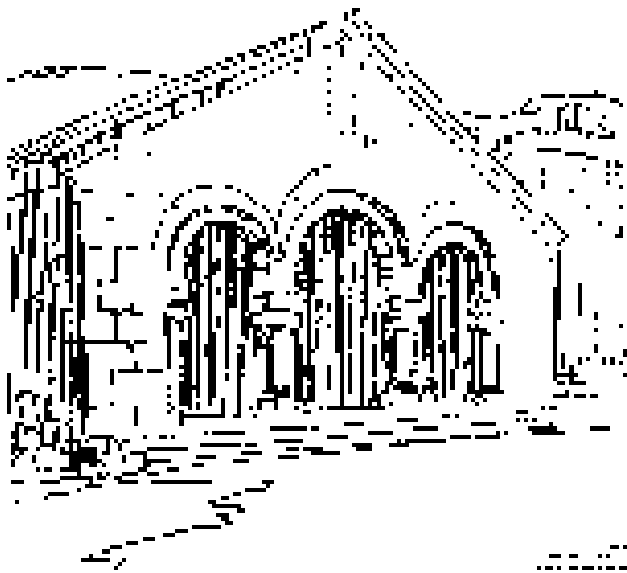
W połowie XI wieku upadło wolne armeńskie królestwo Bagratydów. Armenia była odtąd okupowana przez Bizantyńczyków, najeżdżana przez Seldżuków, by na początku XIII wieku znaleźć się pod protektorem Gruzji. Nastąpił wówczas kolejny rozkwit budownictwa, który trwał do połowy XIV wieku. Okres ten charakteryzował się wymieszaniem rodzimych i obcych form architektury. Dzięki ożywieniu w handlu szczególnie rozwinęła się architektura świecka. Powstawały mosty, karawanseraje, zajazdy, twierdze i pałace. Dużą rolę odgrywała dekoracja fasad. W Ani wybudowano tzw. dom Parona z dwukondygnacyjnym portalem ujętym plecionkowymi listwami na wzór perskiego liwanu. Pole portalu wypełniały ażurowe płytki o kształcie ośmiokątów i krzyży w kolorach różowym i czarnym. Takie szachownicowe okładziny zastosowano również na domu Sarkisa oraz na portalach jednego z hoteli [il.21]. Owe chanabary, czyli zajazdy miejskie, należały przeważnie do kościołów i miały typowy układ: po bokach głównej sali ze zbiornikiem wody ciągnęły się szerokie ławy-chodniki, zwane mastabami, za którymi otwierały się ciasne izdebki, podobne do cel. Na szlakach handlowych budowano karawanseraje: długie sklepienie budowle trójnawowe, przykryte

[il.21] Ani, portal chanabaru, XIII w.

[il.22] Hagiyndzadzor, karawanseraj Selima, 1332 r. (widoczne sklepienie i gzymsy stalaktytowe na fasadzie)

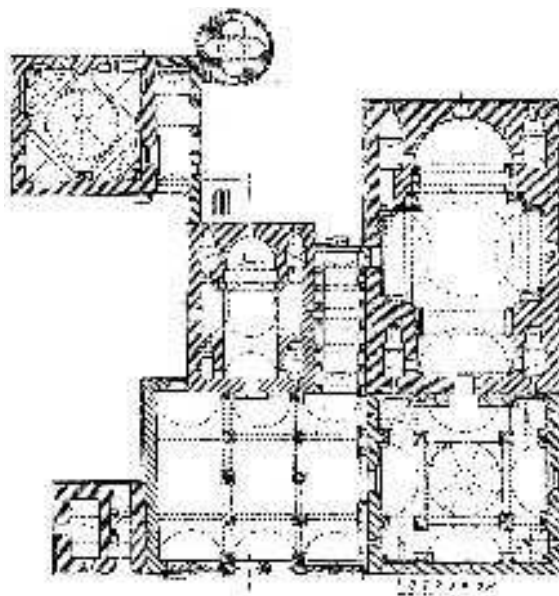

[il.23] Hachbat, ujęcie wody, 1258 r.

dwuspadowym dachem. Nawy boczne służyły do odpoczynku ludziom oraz jako składy towarów. Dekorowane były jedynie wejścia. W karawanseraju Selima [il.22], wzniesionym w 1332 roku pod panowaniem mongolskim, wejście umieszczono w niszy ze sklepieniem stalaktytowym¹⁴. Szczyt fasady ozdobiono plecionką i figurami biegnących zwierząt. Karawany kupieckie poruszały się po górskich drogach, na których istotną rolę odgrywały mosty. Były one budowane z kamiennych bloków w formie łuku półkolistego, rzadziej ostrego. Ich nawierzchnie i balustrady uwzględniały różnicę poziomów między brzegami. W mostach miejskich istniały części zwodzone i bramne. Oprawę architektoniczną uzyskiwały także ujęcia wody [il.23], zwłaszcza te położone w miejscach pielgrzymkowych przy klasztorach. Woda wpływała tam do sklepionych galerii, podpartych kolumnami i nakrytych dachem dwuspadowym. Klasztory armeńskie były zespołami wielu budowli o charakterze sakralnym, oświatowym, mieszkalnym i gospodarczym, zazwyczaj oto-

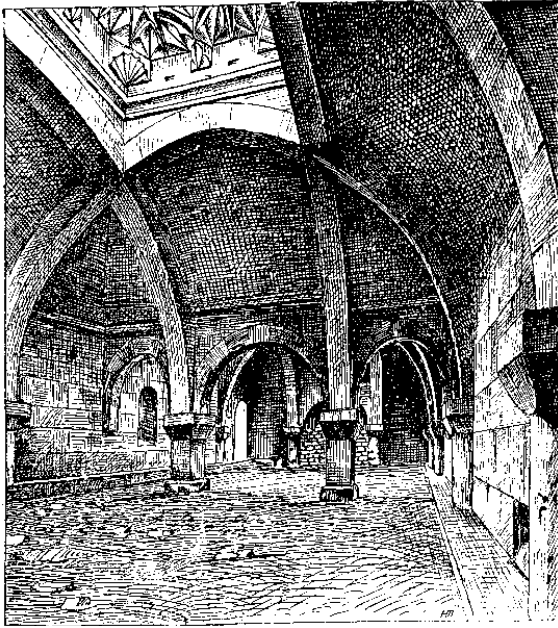
¹⁴ Stalaktyt (mukarnas) - w architekturze muzułmańskiej (i armeńskiej) forma dekoracyjno-konstrukcyjna, złożona ze spiętrzonych nisz przyrównanych, rozpiętych między ścianami a stropem lub kopułą, także występujących na gzymsach i głowicach kolumn.

czonymi murem. Przykładem może być słynny monaster w Sanahin, rozbudowywany od X do XIII wieku [il.24]. Jego rdzeń stanowią dwie ustawione równolegle świątynie w typie amberdzkim, tzn. z czterema choranami na narożnikach. Mała świątynia została poświęcona Matce Boskiej (Surp Astwacacin), a duża - Zbawicielowi (Surp Amenapyrkicz). Między kościołami rozpięto galerię, mieszczącą dwa rzędy głębokich nisz, w których wykładano niegdyś teologię. Stąd miejsce to bywa określane jako akademia Grzegorza Magistra. Przed dużą świątynią dobudowano kwadratowy przedsionek o nazwie gawit. W jego wnętrzu cztery kolumny podpierają kopułę z otworem doświetlającym. Forma tej budowli, przedłużającej wnętrze kościoła, została przejęta z tradycyjnego domu wiejskiego. Małą świątynię poprzedza narteks o trzech podłużnych nawach, sklepionych kolebkowo i nakrytych dachami dwuspadowymi. Na północ od narteksu została wzniesiona dzwonnica wieżowa - zangakatun, z wielkim krzyżem wyciętym na fasadzie i sześciokolumnową rotundą w zwieńczeniu. Za małą świątynią usytuowano matenadaran, czyli bibliotekę - kwadratową budowlę o niezwykle oryginalnym sklepieniu: na środku jej ścian są przystawione filary, między którymi rozpięto ukośnie łuki, niosące kopułę z otworem doświetlającym. Koło biblioteki znajduje się jeszcze kaplica Surp Grigor (Św. Grzegorza), wzniesiona na planie tetrakonchosu wpisanego w koło. Z napisów na jednym z chaczkarów wynika, że w Sanahin był także hotel. W klasztorach stały niekiedy budowle podobne do gawitów, lecz nie przybudowane bezpośrednio do świątyni. Taki żamatun¹⁵, pełniący funkcję sali zebrań,

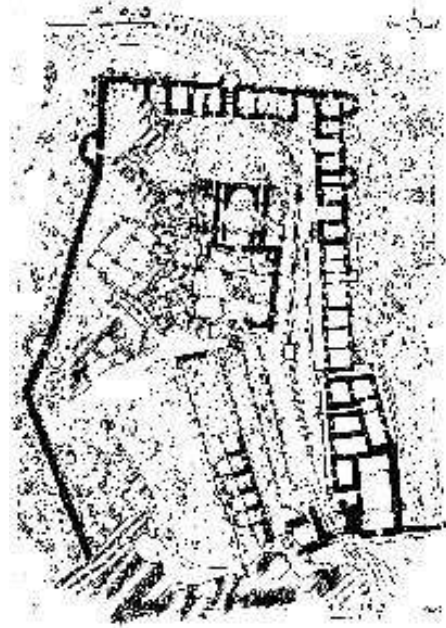

[il.24] Sanahin, kompleks klasztorny, X-XIII w.

¹⁵ W praktyce nazwy "gawit" i "żamatun" stosowano wymiennie.

[il.25] Hagharcin, refektarz klasztorny, 1248 r.

[il.26] Geghard, klasztor jaskiniowy, XIII w.

modlitw, a także miejsca pochówku zasłużonych osób, zachował się w monasterze Hachpat. Jest nim budynek wzniesiony przez biskupa Hamazaspa w 1257 roku. W tymże klasztorze przetrwał także seghanatun, czyli refektarz, przylegający wraz z kuchnią do północnego odcinka ogrozenia. Owa jadalnia klasztorna jest prostokątną budowlą, podzieloną na dwie sale za pomocą pary kolumn [il.25]. Każda z sal otrzymała osobne sklepienie, podparte dwiema parami przecinających się żeber, niosących kopułę z otworem świetlnym. Do najciekawszych monasterów Armenii

[il.27] Geghard, grobowiec książąt Proszianów, XIII w.

zaliczany jest Geghardawank (klasztor Lancy), usytuowany w wąwozie rzeki Azat [il.26]. Niegdyś przechowywano w nim ostrze włóczni, którą został przebity bok Chrystusa. Wcześniejsza nazwa tego monasteru brzmiała jednak Ajriwank (klasztor jaskiniowy), gdyż połowa jego pomieszczeń została wykuta w skale. Jednym z tych pomieszczeń jest mroczny grobowiec książąt Proszianów, na ścianie którego znajduje się tajemnicza płaskorzeźba [il.27]: głowa

byka trzyma w pysku krążek z powrozem, do którego przywiązane są dwa lwy, a poniżej orzeł z rozpostartymi skrzydłami trzyma w szponach jagnię. Zapewne cała ta kompozycja była herbem rodowym ówczesnych władców Geghardu. Najprzestronniejszym pomieszczeniem w klasztorze jest gawit, oparty północnym bokiem o skałę i doświetlony przez otwór w sklepieniu stalaktytowym. Do gawitu i kościoła prowadzą z zewnątrz ozdobre portale. Tympanon¹⁶ pierwszego z nich wypełnia stylizowana plecionka o motywach akantowych [zob. stronę tytułową Biuletynu OTK]. Tympanon drugiego portalu zdobią rzędy pni z gałęziami, z których zwisają na przemian kiście winogron i owoce granatu. Niekiedy na tympanonach kościołów umieszczano sceny figuralne z udziałem Chrystusa Pantokratora lub części Matki Boskiej z Dzieciątkiem, którą czczono szczególnie w rejonie Sjuniku. Oba te motywy ikonograficzne są widoczne na portalach, usytuowanych jeden nad drugim na fasadzie dwukondygnacyjnego kościoła Surp Astwacacin (Bogurodzicy) w klasztorze Norawank we wsi Amaghu [il.28]. Tronującej Matce Boskiej towarzyszą archaniołowie Gabriel i Michał, a obok Chrystusa stoją apostołowie Piotr i Paweł. Również na gawicie głównego kościoła Surp Karapet (Św. Prekursora, t.j. Św. Jana Chrzciciela) zachowały się interesujące tympanony. Jest tam wyrzeźbiona Matka Boska z Dzieciątkiem i dwoma świętymi, a także Bóg Ojciec z gołębicą na piersiach, który błogosławi ukrzyżowanego Chrystusa i trzyma w lewej ręce głowę Jana Chrzciciela [il.29]. Wy-

[il.28] Norawank, dwukondygnacyjny kościół Bogurodzicy, 1339 r.

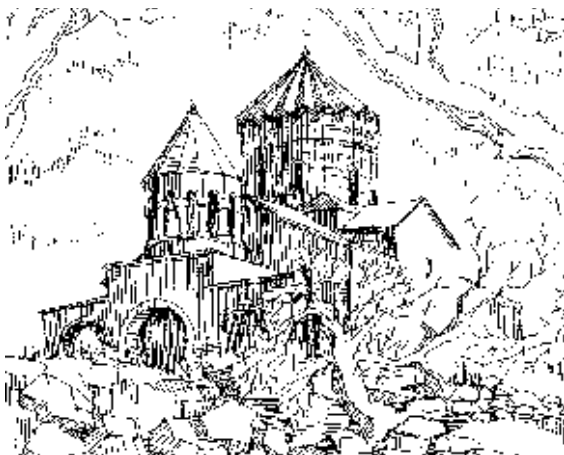

[il.29] Norawank, tympanon gawitu kościoła Św. Prekursora, XIV w.

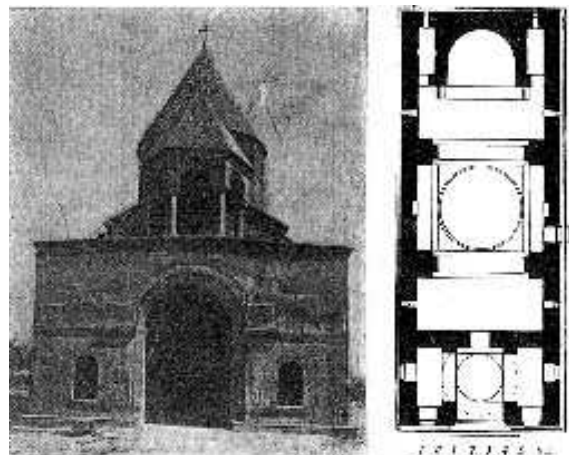
¹⁶ Tympanon - pole zawarte między nadprożem i archiwoltą portalu.

mienione rzeźby i budowle w Norawanku są dziełem Momika, słynnego architekta, rzeźbiarza i miniaturzysty sjunickiego z 1. poł. XIV wieku. W tym czasie armeńska rzeźba architektoniczna, podobnie jak miniatura, osiągnęła szczyt swego rozwoju.

W wiekach XV-XVI, gdy o Armenię toczyli wojny Turcy i Persowie, praktycznie nie prowadzono działalności budowlanej. Dopiero po podpisaniu pokoju w roku 1620 i podziale kraju na dwie części, nastąpił okres względnego spokoju. Odrodził się wówczas handel, a wraz z nim budownictwo. Ze względu na brak środków wykonywano początkowo głównie prace remontowe. Rzeźba i ornament straciły swój wdzięk i plastyczność, a w architekturze powtarzano stare wzory. Widoczne było wyraźne obniżenie poziomu sztuki budowlanej. Przy wznoszeniu świątyń stosowano różne plany i rozwiązania przestrzenne bez szczególnych preferencji. Znowu przed wejściami pojawiły się portyki, teraz często powiązane z dzwonnicy. Na tle siermiężnej architektury XVII wieku pewną dozą indywidualności wyróżniły się kościoły Surp Geworg (Św. Jerzego) w Mughni oraz Surp Szoghakat (Promienny) w Eczmiadzynie. Świątynię mughnijską [il.30] wzniesiono na planie centralno-kopułowym z trójprzęsłowym portykiem po stronie zachodniej. Środkowe przęsło portyku zostało podwyższone i zwieńczone kolumnową rotundą dzwonnicy. Okrągły tambur kopuły ozdobiono przemiennymi pasami polichromii konstrukcyjnej z pomarańczowego i czarnego tufu. Kopułę świątyni nakryto dachem parasolowym. Surowszy wygląd ma natomiast Surp Szoghakat [il.31] - bardzo wydłużona sala kopułowa, poprzedzona zamkniętą

[il.30] Mughni, kościół Św. Jerzego, 1669 r. (widoczna polichromia konstrukcyjna tamburu i dach parasolowy)

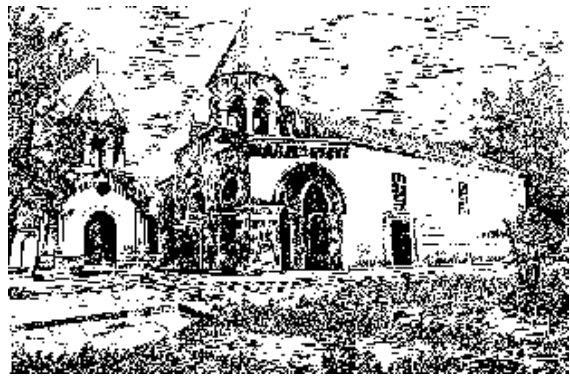

[il.31] Eczmiadzyn, kościół Surp Szoghakat, 1694 r.

kruchtą z dzwonnica. Z tego czasu warto wspomnieć również mały kościółek Zorawar (Dowódca) w Erywaniu [il.32], także wyposażony w trójdzielny portyk z dzwonnica, lecz pozbawiony kopuły. Wśród budowli świeckich na szczególną uwagę zasługują mosty. Niektóre z nich, zbudowane na przełomie XVII i XVIII wieku, funkcjonują do dziś. Przykładem jest trójprzęsłowy most na rzece Kasach przy wjeździe do Asztaraku [il.33]. Jego długość wynosi 17m, a szerokość 5m. Obniżające się przęsła są podparte dwoma łukami ostrymi i jednym półkolistym. Przy jednej z podpór zastosowano łamacz fal. Most został wzniesiony z jasnego tufu przez budowniczego Grigora Mocakenca, o którym wspomina napis nad jednym z filarów.

W wieku XVIII miał miejsce kolejny zastój w armeńskim budownictwie. Remontowano tylko pojedyncze kościoły, wznoszono niewielkie kaplice, z braku środków nie kończono rozpoczętych inwestycji. Powstawały natomiast fortece, jak np. w Halidzor w rejonie kafańskim, gdzie miał swą siedzibę Dawidbek, przywódca armeńskiego powstania przeciw Turcji i Persji w latach 1722-1728.

Osobnym zagadnieniem jest kompleks patriarchalny w Eczmiadzynie (ówczesnym Wagharzapacie), siedzibie katolikosów Armeńskiego Kościoła Apostolskiego [il.34]. Na obszarze około 60 tys. m² zostały tam wzniesione liczne budowle: katedra Surp Ecz-

[il.32] Erywań, kościółek Zorawar, XVII / XVIII w.

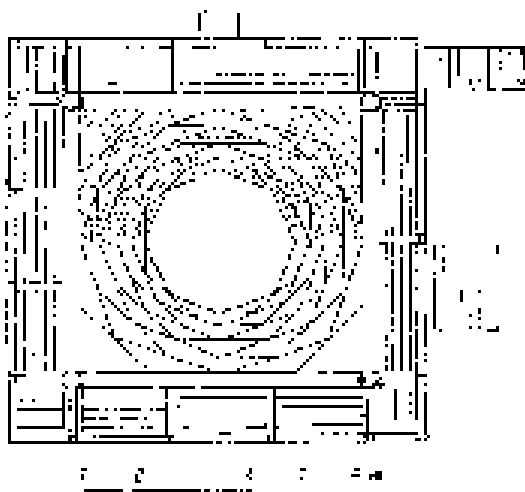
[il.33] Asztarak, trójprzęsłowy most na rzece Kasach, XVIII w.

[il.34] Eczmiadzyn, kompleks patriarchalny, IV-XIX w.

miadzyn (Zstąpienie Jednorodzonego), akademie duchowne, rezydencje patriarchy, synod Kościoła armeńskiego, biblioteka, cele mnichów i budynki pomocnicze. Większość tych budowli powstała w wiekach XVII-XIX na miejscu wcześniejszych obiektów. Najstarsza jest katedra eczmiadzyńska - pierwsza chrześcijańska świątynia Armenii. Jej fundamenty miał założyć w roku 301 sam Grzegorz Oświeciciel na miejscu pogańskiego chramu. Pierwotnie katedra była bazyliką. W V wieku nadano jej formę krzyżową i zwieńczono drewnianą kopułą, którą w VII wieku zamieniono na kamienną. W wieku XVII powstała nowa kopuła oraz trzykondygnacyjna dzwonnica przed fasadą zachodnią. W wieku XVIII nad północną, wschodnią i południową apsydą wzniesiono kolumnowe rotundy, nadając katedrze charakter świątyni pięciokopułowej. W roku 1869 przybudowano jeszcze od wschodu trzy pomieszczenia, w których przechowywane są relikwie i paramenty liturgiczne.

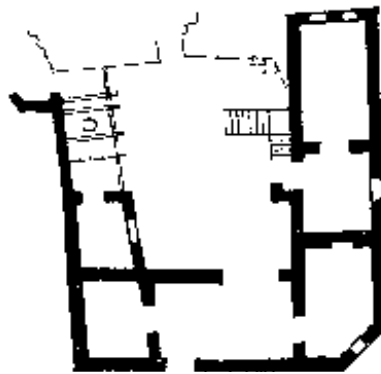
Wiek XIX nie przyniósł większego ożywienia ani w budownictwie sakralnym, ani świeckim. Po zajęciu wschodniej Armenii przez Rosjan w 1827 roku, na nielicznych wznoszonych obiektach monumentalnych pojawiły się cechy późnego klasycyzmu, zmieszane z rodzimymi formami.

[il.35] Dom wiejski, gylchatun

Domy wiejskie budowano nadal zgodnie z narodową tradycją. W rejonach górskich, gdzie hodowano bydło, dominował typ domu poprzedzonego balkonem i nakrytego płaskim dachem. Jego części mieszkalna i gospodarcza były zgrupowane wokół centralnego pomieszczenia o nazwie gylchatun [il.35]. Miało ono rzut prostokąta z czterema słupami, podpierającymi kopułę z drewnianych belek ułożonych w formie wieńca. W kopule pozostawiano otwór doświetlający, który służył równocześnie jako dymnik. Na nizinach, gdzie uprawiano winogrona, domy miały duże piwnice i były otoczone balkonami, do których prowadziły schody. Domy w mieście były z

reguły dwukondygnacyjne [il.36]. Parter służył do przechowywania zapasów żywności i wyrobu wina. Na pierwszym piętrze znajdowały się pokoje mieszkalne, ułożone w jeden lub dwa trakty. Wchodziło się do nich z przedpokoju lub z balkonu od strony wewnętrznego dziedzińca. Na elewacjach od strony ulicy również wystawały niewielkie drewniane balkony o bogato zdobionych balustradach i łukach. Jeszcze w XIX wieku miasta armeńskie miały charakter typowo wschodni [il.37]. Życie w nich toczyło się na dwóch poziomach. Jeden poziom stanowiły ulice, a drugi - płaskie dachy, usytuowane na niemal jednakowej wysokości. Podczas letnich upałów ulice pustoszały, a ludzie chowali się w dolnych pomieszczeniach domów. Godzinę przed zachodem słońca wychodzili na rozgrzane tarasy dachów, rozkoszując się wieczornym wiatrem. Na dachach spożywano kolację, rozkładano pościel i kładziono się do snu pod gołym niebem, by rano znów przystąpić tam do śniadania. Erywań miał gęsto zabudowane dzielnice mieszkalne, które tonęły w cieniu licznych ogrodów. Zieleń kryła zarówno proste domy jak i reprezentacyjne wille. Miasto, liczące w XIX wieku zaledwie 15-30 tys. mieszkańców, było zwrócone ku rzece Hrazdan. Szeroka droga do Tiflisu rozdzielała je na część wschodnią i zachodnią. Cechy miasta europejskiego zaczął nabierać Erywań dopiero pod koniec XIX wieku. W 1902 roku doprowadzono doń kolej, a w 1906 wprowadzono tramwaj konny. Rok później zbudowano elektrownię wodną

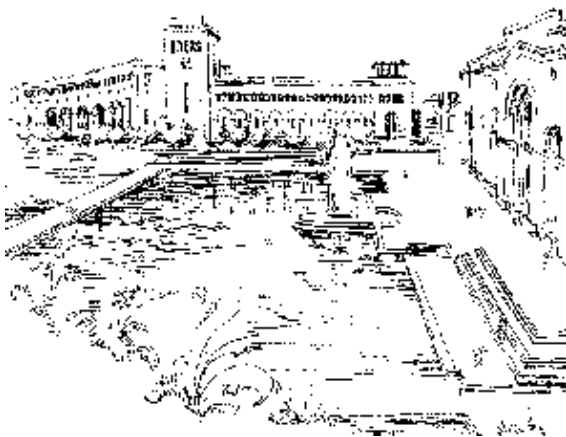
[il.36] Dom w mieście, XVIII-XIX w.

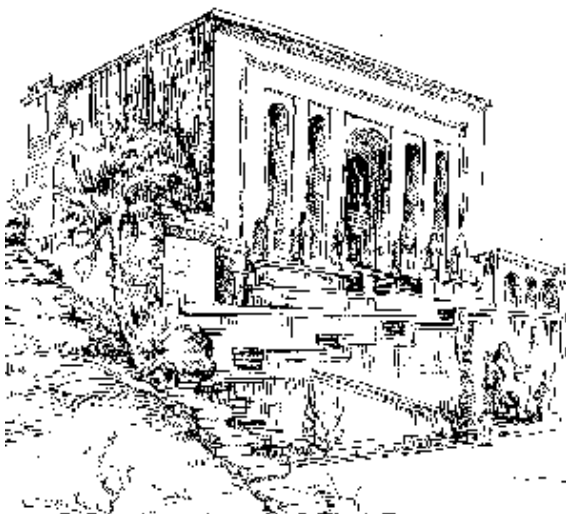
[il.37] Meghri, stare miasto armeńskie, XVI-XIX w.

na Hrazdanie, następnie założono wodociąg i pierwsze telefony. W miejsce bazarów powstały sklepy, w miejsce karawanserajów - hotele.

W maju 1918 roku Erywań został stolicą Republiki Armeńskiej, którą w 1920 roku włączono do Związku Radzieckiego. Architekt, profesor Akademii Nauk, A. Tamanian sporządził w 1924 roku generalny plan zagospodarowania miasta, uwzględniając m.in. rzeźbę terenu, klimat i różę wiatrów na płaskowyżu. Jego plan przewidywał promienisto-pierścieniową zabudowę centrum, z uwzględnieniem historycznych kierunków przebiegu ulic i zachowaniem ważniejszych zabytków. Stare miasto miało zostać otoczone pasem zieleni. Wszystkie późniejsze plany urbanistyczne opierano na tym opracowaniu Tamania. W 1926 roku rdzeniem założenia miejskiego stał się eliptyczny Plac Lenina (obecnie

[il.38] Erywań, plac Lenina (obecnie Republiki), po 1926 r.

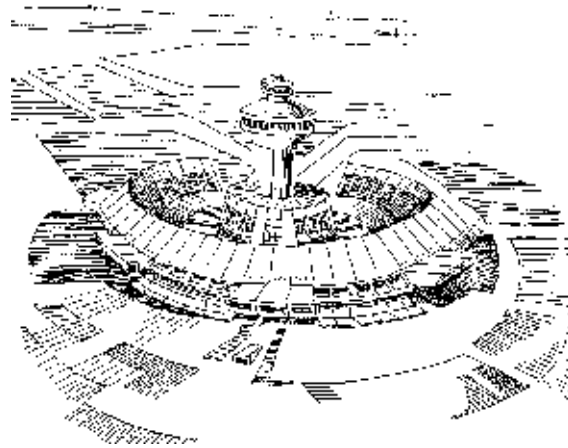

[il.39] Erywań, Instytut Starych Rękopisów "Matenadaran", 1959 r.

Republiki) z pomnikiem wodza rewolucji i dużą fontanną [il.38]. Wokół placu wzniesiono budynki administracyjne, kompleks muzeów i hotel "Armenia". W różnych częściach miasta powstawały gmachy użyteczności publicznej: Uniwersytet Państwowy (1920), Biblioteka Miejska (1922), Konserwatorium (1923), Teatr Opery i Baletu (1933), Akademia Nauk (1935), kinoteatr "Moskwa" (1936). W 1945 roku zbudowano most Hachtanak (Zwycięstwa) na rzece Hrazdan. Po II wojnie światowej prace kontynuowano zgodnie z nowym planem "Wielkiego Erywanu", zatwierdzonym w 1951 roku. Powstał wówczas m.in. Centralny kryty rynek (1952), Duża sala koncertowa filharmonii (1953) oraz Instytut Starych Rękopisów "Matenadaran" (arch. M. Grigorian, 1959) [il.39], usytuowany na zamknięciu Prospektu Lenina (obecnie Masztoca) i przypominający swą architekturą średniowieczny klasztor. W

1965 roku, po potężnych demonstracjach jakie wstrząsnęły Erywaniem w 50. rocznicę masakry dokonanej na Ormianach przez Turków, na południowo-wschodnim wzgórzu w parku Cicornakaberd (Twierdza Jaskółki) wzniesiono monumentalny Pomnik - Muzeum Genocydu Ormian, zamordowanych przez Turków w 1915 roku (arch. arch. A. Tarchanian, S. Kalaszian, rzeźbiarz O. Chaczatrian). W centrum tarasu, z którego roztacza się panoramiczny widok na góry, ustawiono 12 granitowych pylonów-chaczkarów, pochylonych nad wiecznie płonącym zniczem. Taras został przebitý smukłym obeliskiem, przeciętym wzdłuż na dwie części, symbolizujące odrodzenie narodu ormiańskiego. Do pomnika prowadzi aleja żałobna, wzdłuż której wybudowano ścianę pamiątkową. Wśród najnowszych realizacji budowlanych w Erywanu warto wymienić Port Lotniczy "Zwartnoc" (arch. arch. A. Tarchanian, S. Chaczinian, Ż. Szechlian, L. Czerkezjan, inż. S. Baghdasarian, 1980) [il.40], którego nazwa i kolistą architekturą nawiązują do najświetniejszej staroarmieńskiej świątyni z VII wieku.

[jacekch@usk.pk.edu.pl]

[il.40] Erywań, Port Lotniczy "Zwartnoc", 1980 r.

Wybrana bibliografia:

1. W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig-Berlin 1913.
2. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Bd.1-2, Wien 1918.
3. J. Baltrušaitis, *Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie*, Paris 1929.
4. Н. Г. Буниатов, Ю. С. Яралов, *Архитектура Армении*, Москва 1950.
5. В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян, *Памятники армянского зодчества*, Москва 1951.
6. Н. М. Токарский, *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван 1961.
7. A. Khatchatrian, *L'Architecture arménienne*, Paris 1962.

8. O. Kh. Khalpakhchian, *Architectural ensembles of Armenia*, Moscow 1980.
9. J.-M. Thierry, *Armenische Kunst*, Freiburg-Basel-Wien 1988.
10. P. Cuneo, *Architettura armena*, t.1-2, Roma 1988.
11. *Энциклопедия путешественника - Армения*, ред. К. С. Худавердян, Ереван 1990.